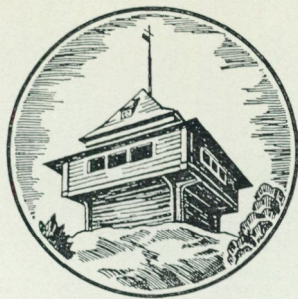

FATABUREN 1970

fataburen

Nordiska museets och Skansens årsbok 1970

FATABUREN

NORDISKA MUSEETS OCH
SKANSENS ÅRSBOK

1970

Redaktion: Christian Axel-Nilsson • Nils-Erik Bærendtz • Sam Owen Jansson
• Skans Torsten Nilsson

Layout: Torsten Stääf

Tryck: Tryckeribolaget Ivar Hæggström AB 1970

Pärmens färgbild: Takmålning i ett avträde vid von Echstedtska gården, Västra Smedbyn i Kila, målad omkr. 1765. Gården tillhör Värmlands museum, Karlstad.

Skolan, hälsan och hygien

Det klagas i våra dagar inte så sällan både i press och radio över hur dåligt det egentligen fortfarande är beställt med skolhygien trots alla nya och påkostade skolbyggen. Det påpekas att det ofta är svårt för eleverna att sköta sin hygien på samma sätt i skolan som i hemmet. Klagomålen kommer både från föräldrar och från eleverna själva. De kan gälla dåliga möjligheter till dusch efter gymnastiklektionerna, tandborstning och handtvätt i samband med skolmåltiderna. Toalettutrymmena är ibland olämpligt utformade, vilket har till följd att en del elever helst inte besöker dem. T. o. m. uppgifter om skollov på grund av avlusing har nyligen skymtat i pressen.

Egentligen borde det vara lätt att idag tillgodose hygienens krav, om man jämför med förhållandena vid t. ex. mitten av 1800-talet. Så väsentliga ting som tvål och vatten finns tillgängliga för alla i obegränsad omfattning. Ändå är tvålförbrukningen i Sverige idag kanske inte vad den borde vara. Att det förr kunde brista betänkligt vad beträffar hygien i skolorna är ingenting att förvåna sig över, när man läser om under vilka förhållanden undervisningen i allmänhet måste bedrivas och vilka i våra ögon högst primitiva lokaler som stod till förfogande. Barnen på landsbyg-

den hade mycket ofta lång väg till skolan, hemmen var fattiga och kläder och skor dåliga. Med tanke på allt detta måste man beundra de lärare som med aldrig sviktande intresse och ofta under stora personliga uppoffringar försökte göra det bästa av situationen. De for ju själva lika illa som barnen under långa dagar i kalla, mörka och dåligt ventilerade skolrum. Man finner inte så sällan uppgifter om lärare som måste sluta, då de fått sin hälsa förstörd av många års vistelse i osunda skolrum. Lärarna hade ju inte lika lätt som barnen att »skolka».

Men man får dock aldrig glömma att skillnaden mellan dåtidens hemmiljö och skolan, vad beträffar hygien och bekvämlighet, inte var stor och att de flesta verkligen inte var bortskämda med någon komfort i nutida bemärkelse. På landsbygden var smuts något naturligt och ohyran betraktades som tillhörande »husdjuren». Man hade därför till en början föga förståelse för sådana nymodigheter som skolhygien. Då den ekonomiska situationen var dålig, var man dessutom rädd för att kostnaderna för skolgången skulle öka med införande av sådana förbättringar. Även i städerna fanns, inte minst genom den kraftiga inflyttningen och industrialiseringen under 1800-talet, både fattigdom, smuts och trångboddhet.

De nya strävandena beträffande förbättrad hygien ledde först till resultat vid läroverken, därefter vid folkskolorna i städerna och sist vid dem på landsbygden. Här dröjde det länge, innan fasta skolor överallt ersatte de ambulerande, trots att folkskolestadgan av år 1842 föreskrev att minst en, helst fast skola med utbildad lärare skulle inrättas i varje socken på landet liksom i varje stadsförsamling.

De ambulerande skolorna på landsbygden fanns på sina håll kvar in på 1900-talet. De fick, särskilt i början, ofta hålla till i bristfälliga lokaler, på en vind, i en fattigstuga, bryggstuga eller vanlig bondstuga, där invånarna som vanligt skötte sina sysslor runtomkring skolbarnen.

Vid de lärda skolorna fanns tidigt ett gryende intresse för hygien. Även vid de skolor, som under medeltiden fanns för den adliga ungdomen, inskräptes t. ex. vikten av att tvätta händerna före måltiderna. Från Linköping berättas år 1633 att eleverna skulle klippa håret och hålla kläderna rena. Ett begynnande intresse för hälsolära kan även skimras. Enligt 1649 års skolordning borde eleverna i de högre klasserna undervisas om hälsovård. I början av 1700-talet ansåg man att uppvärmningsanordningar och tillräcklig belysning skulle finnas i skolrummet liksom att det skulle vädras mellan lektionerna. Men förordningarna ledde inte till efterföljd i någon större utsträckning, och den allmänna hygien i landet stod fortfarande lågt. Upprepade epidemier, inte minst av smittkoppor, förekom. Inte förrän smittkoppsympningen blivit obligatorisk 1815, började sjukdomen avtaga.

År 1798 utkom ett litet häfte av Adolf Modéer »Lärobok N:o 2, Särdeles för Allmogens Barn, som gjort de första framsteg i läsning». Där fanns goda råd om renlighet, daglig sköljning av tänderna m. m.

Skolläkare

Genom skolordningen 1820 ålades lärarna att kontrollera elevernas hälsa och hygien. Sverige är ett av föregångsländerna, när det gäller skolläkarinstitutionen, och redan på 1830-talet fanns i Växjö en »skolläkare». Han ägnade sig dock mest åt vård av fattiga skolbarn, och någon regelbunden undersökning av alla elever förekom ännu inte.

I slutet av 1860-talet fanns skolläkare vid de flesta läroverken, där de bl. a. skulle undersöka eleverna med tanke på gymnastikundervisningen och vårda sjuka elever. Större delen av folkskolorna saknade dock läkare under hela 1800-talet. I Göteborg tillsattes de första skolläkarna vid folkskolorna 1895. Även under 1900-talets första decennier fick läroverken mera pengar till hälsovård än folkskolorna. Den ekonomiska ersättningen till skolläkarna var till en början dålig, och övervakningen av elevernas hälsovård blev därför på många håll bristfällig. Först på 1940-talet rationaliserades skolhälsovården. Sjukvården blev förebyggande hälsovård, och tack vare statsbidrag kunde hela verksamheten kraftigt byggas ut. Skolläkarna fick till sin hjälp skolsköterskor med regelbundna mottagningar, hälsokort infördes m. m.

Den första skolsköterskan vid folkskolorna i Stockholm anställdes 1919 — läroverken fick sina först ett par

Lajla Benedy:
Skolan, hälsan
och hygienen

decennier senare. Hon hade ca 10 000 barn att ta hand om, 10 gånger så många som nu anses lämpligt. Hennes främsta uppgift var att kontrollera förekomsten av ohyra hos barnen, och hon kallades också »lusfröken». Detta arbete upptog säkert hela hennes tid, men man får hoppas att hon åtminstone till en del hem via barnen kunde sprida välbehövlig upplysning om nyttan av renlighet.

Ohyran — huvudlöss, vägglöss, loppor, skabb — var ett besvärligt problem, och det dröjde länge innan den försvann fullständigt. 1941 förekom besvärliga epidemier av skabb både i skolor och skolovskolonier, vilket till en del kan förklaras av den utbredda missuppfattningen att det inte var nyttigt att tvätta håret för ofta! Samma år använde en sjuksköterska 8,5 kg skabbsalva för att smörja in hela be-

folkningen i en by i Norrland, och hela samhällen var även på andra håll i landet nersmittade av skabb. Till en del berodde missförhållandena på rådande bostadsbrist och trångboddhet.

Huvudlössen var även mycket vanliga, och barn som kom till arbetsstugor fick först genomgå en tålamsprövande rengöringsprocedur. Genom den tilltagande hygien minskade förekomsten av huvudlöss givetvis så småningom, men de blev efter andra världskriget på sina håll temporärt åter vanligare.

Skollokalerna

I mitten av 1800-talet påtalade P. A. Siljeström skolhusens ofta olämpliga läge, skolrummens bristande hygien, trängseln och de dåliga bänkarna utan ryggstöd. Han ville i stället ha bl. a. fritt belägna skolor, lekplatser och lek-

*1. En mönsterskola
som den framstän-
de skolmannen
P. A. Siljeström
tänkte sig den.
1800-talets mitt*

skjul i anslutning härtill, enmansbänkar, dricks- och tvättanordningar, handdukar och regelbunden städning. Man hade visserligen sedan länge talat om att skolhusen borde vara fritt belägna i förhållande till andra byggnader, men det var nog mera med tanke på brandfaran än av omtanke om barnen.

Efter hand som antalet skolläkare ökade och folkskolinspektörerna började sina resor på landsbygden 1861, fick lärarna hjälp i sina strävanden att förbättra barnens och skollokalerens hygien. Dessutom utgavs »Normalritningar till folkskolebyggnader» med anvisningar beträffande skolhusens läge, tillgång på dricksvatten, fönsterstorlek, ventilation, städning m. m. Skolläkaren dr Goldkuhl skrev år 1883: »Afträdet bör vara beläget på lagom afstånd från skolhuset. Hvarje klass bör hafva minst ett afträde, afsedt endast för en person, renligt och luftigt, men litet och trångt, utan alla bekvämligheter, som inbjuda till längre uppehåll än behöfligt är.» 30 år senare har förhållandena tydligen blivit bättre men i en bok om skolhygien läses: »Vattenspolning önskas helst men sådan begagnas i Sverige mycket sällan.»

En rundfråga i landet år 1899 gav, särskilt beträffande hygien i landsbygdens skolor, många nedslående svar. Ofta tycks skolan ha varit belägen på fuktig mark eller i närheten av, någon gång t. o. m. på själva kyrkogården. Då ofta lekplats eller lekskjul saknades, fick barnen vid dålig väderlek tillbringa även rasterna i skolrummet. Där rädde ofta stor trängsel, inte minst beroende på att man genom användande av smala

långbänkar utan ryggstöd kunde få plats till fler barn än som var lämpligt. Särskilt i de s. k. lancasterskolorna, som förekom från 1820-talet och några årtionden framåt, på sina håll längre, var trängseln oerhörd. Där beräknade man en skolsal på 9×12 m för 150—200 elever. Men så var bänkarna också endast 17 cm breda. 1920 var motsvarande siffror $6,5 \times 9$ m för 40 elever och under 1950-talet 8×10 m.

Långbänkarna ersattes endast långsamt av tvåmans- och sedan enmansbänkar och bord. Här som alltid spelade anskaffningskostnaderna en stor roll. I slutet av 1880-talet hade i somliga län ända upp till 90 % av landsbygdens folkskolor ännu långbänkarna kvar, då däremot förhållandena i städerna var betydligt bättre. Långt fram på 1900-talet har det på många håll förekommit bänkar och bord som varit antingen för höga eller för låga för barnen och förorsakat onödigt trötthet och dålig hållning. Indirekt har naturligtvis även undervisningsresultatet härigenom blivit lidande. Ett stort framsteg var det, när tillräckligt många bänkstorlekar fanns i skolorna för barn i olika åldrar. Under tidernas lopp har bänkar av de mest skiftande och ibland rätt egenomliga modeller sett dagens ljus. Så här kunde man på fullt allvar resonera, när det gällde att välja rätt bänkstorlek för flickorna: »Emedan flickorna sitta på tjocka kjolar behöva de i jämförelse med gossar av samma kroppslängd närmast högre bänknummer.»

Kölden i skolrummen har sedan gammalt varit ett stort problem och säkert vållat mycket lidande både för

2. Lektion i Karlshamns Elementarläroverk för flickor. Vårterminen 1907.

lärare och elever. Men då man t. ex. på 1700-talet i Linköping ville införa eldstäder i skolan, avslogs begäran av konsistoriet med motiveringen att eleverna slog sönder kakelugnarna! Dessutom ansåg man att rumsvärmen steg tillräckligt under dagens lopp, när många barn vistades i samma rum. Först 1831 fanns kakelugnar i Växjö gymnasium.

Även om eldstad fanns kunde det ändå vara otrivsamt att vistas i skolorummet. Från 1890-talet heter det från en skola i Skåne: »Lärare och barn äro ofta så besvärade af rök, att de ej kunna se hvarandra. Sotet från ugnen flyger ibland ut i rummet, fönstren kunna ej öppnas, ty då falla de i bitar. Ugnen är antingen för varm

eller för kall. Vid ugnen är för varmt, längre bort i rummet nära 0-punkten.» Från Dalarnas landsbygd vid samma tid: »Skolsalen är ovanligt kall. Under sistlidne vinter var det alldeles omöjligt att få högre värmegrad än mellan +3 och 9 grader till kl. 9 f. m. oaktadt skolgossarne turvis ombesörja eldningen och började elda redan kl. ½ 5 f. m. Flickafdelningens skolsal är ännu kallare.» Med den inomhustemperaturen kunde verkligen följande råd beträffande flickornas klädedräkt vara befogat: »Benkläderna böra vara varma, helst af ylle, naturligtvis slutna samt antingen sammanhängande i ett stycke med undertröjan (Chemilette) eller — hvilket måhända är att föredraga — medels

knappar fästade på lifstycket. De skola antingen nå till fotknölarne, då strumporna dragas utanpå dem, eller ock sluta löst vid knäet. Såsom nu är förhållandet, äro de hvita bomullskalsongerna alltför litet skyddande mot vind och köld, hvilka vid kroppsrörelse hvirvla upp under de korta kjolarne... Skodonen böra vara rymliga, vida vid tårna, försedda med låga, breda klackar, gjorda att snöra eller knäppa igen samt olika för hvardera foten.»

Vad temperaturen beträffar kan som jämförelse nämnas att t. ex. i Göteborg 1912 fanns en bestämmelse, enligt vilken barnen fick ledigt, om temperaturen på morgonen i skolrummet understeg 12°. Först när värmeledning blev vanlig och särskild personal och inte barnen skötte eldningen, blev det möjligt att hålla en jämn temperatur. Då man under den svåra isvintern 1940 på vissa håll hade svårigheter att värma upp skolorna, gav man barnen »kokslov». Detta lov fortsatte sedan och blev till nutidens vinterlov.

Om man hade svårigheter förr i tiden att få upp en dräglig temperatur inomhus, var man rädd att släppa ut värmen genom vädring. Följden blev att luften i det överfyllda skolrummet genom smutsiga barn och kläder kunde bli nästan outhärdlig. Ibland försökte man att förbättra luften genom att en gång i veckan röka med enris. I en rapport från 1890-talet heter det: »Med skolrummens ventilation är i allmänhet ytterst illa beställt. En försämring i detta hänseende har inträdd genom de stora öppna spisarnes ersättande med järnkaminer. Vid mina besök i skolorna i augusti 1892 funnos på flera ställen innanfönster ännu

kvarsittande och ordentligt tillklistrade.» Från en småstad vid samma tid rapporteras att »luften till följd af det stora antalet barn, som inpackas i hvart och ett af rummen, redan efter en kort vistelse är förbrukad, att skolhygien är dålig och intresset för denna slapp, hvarå som exempel kan anföras, att alldeles bredvid ingången till en skolsal finnes en allmän pissoir, hvilken icke ens, såsom andra dylika i staden, öfverspolas med vatten.» Detta förhållande lockade givetvis inte till att öppna fönstren.

Från Älvsborgs län berättas från slutet av 1890-talet: »Endast det hälsovådliga draget från de otäta fönstren och det mycket otäta golfvet göra luften en smula dräglig i rummen, där våta kläder och matkorgar uppradas på de utmed väggarna löpande bänkarna. Ej ens något skåp för dylikt finnes.» Ibland fanns dock en hylla under bordskivan för matkorgarna. Behövde maten värmas, fick man göra det på lärarens spis. Att råttorna kilade omkring efter något ätbart bekymrade nog ingen, det var man van vid.

Skolbespisning

Då många barn på landsbygden hade lång skolväg och då också skoldagen var lång, behövde de ha mat med sig. De som inte hade råd härtill skulle — i enlighet med folkskolestadgan — er-hålla hjälp till mat liksom till kläder av fattigvården. Det rörde sig i allmänhet om bröd och mjölk. Ibland fick »skolmästarens hustru» i uppdrag att mot ersättning baka brödet, och ibland fick barnens föräldrar spannmål som hjälp. Även i städerna förekom för 100 år sedan utdelning av mat. Men det var ännu inte fråga om

Lajla Benedy:
Skolan, hälsan
och hygienen

någon organiserad skolmåltid utan »bespisningen» bekostades av privata organisationer och var att betrakta som välgörenhet.

Läkarna har alltid, tyvärr ofta förgäves, försökt att förbättra barnens hälsa genom att uppmana hemmen att ge barnen ett ordentligt mål på morgonen, innan de gick till skolan, i stället för kaffe och bullar. 1927 kunde man läsa att skolbarnen borde uppmuntras att ha med termosflaskor med varm äggmjölk eller choklad kokt på mjölk och grädde men att »allmän barnbespisning vore oriktigt och ett föga psykologiskt grepp». Man hade ingen förståelse för att det kunde vara nog så pinsamt för de barn som fick mat i skolan och därigenom utpekades som »behövande». På 1920-talet hade den s. k. »Oslo-frukosten» införts på många håll. Denna ursprungligen från Norge härstammande skolmåltidsform bestod av smörgås med pålägg samt rå frukt eller grönsaker. I Sverige ansågs den emellertid snart alltför enformig och man önskade den ersatt med lagad mat åtminstone några dagar i veckan. Den försvann ock-

så så småningom inte minst på grund av de alltmer ökade möjligheterna att erhålla färdiglagad djupfryst mat. År 1969 beräknade man att ca 1 miljon barn erhöll skollunch. Vid planering av skolor idag ingår utrymmen för skolmåltider som en självklar del.

Kaffe, tobak och sötsaker

Kaffemissbruket hos barn har läkarna också bekämpat med större eller mindre framgång. 1914 föreslog stads- och provinsialläkare att barn under 15 år inte borde få kaffe. Men 1936 visade en undersökning från Värmland att 36 % av barnen endast fick kaffe med dopp före skoldagens början, 72 % medförde smörgåsar till skolan och varm frukost i skolan fick 0,24 %. Det framgick också att barnen fick alltför litet frukt och grönsaker i hemmen, vilket ledde till utdelning av vitamin- och järnpreparat i skolorna. Så småningom blev »bespisningen» för fattiga till skolmåltider för alla, och i stället för att som i början barnen fick sitta i korridorerna och äta byggdes efterhand särskilda skolmatsalar.

3. Skolbarn på
hemväg från skolan. Foto Nils
Keyland 1912.

Förutom kaffemissbruket har bruket av tobak bland barn och ungdom länge varit föremål för åtgärder. I en kunglig förordning år 1741 heter det: »All ungdom i gemen, av vad stånd det vara må, innan han kommit till laga ålder och fyllt 21 år, skall vara förbjuden att röka tobak, vid två dalers silvermynts plikt för varje gång den därmed beträdes. Orkar han ej boten, sitte då tvenne söndagar i stoken.» Det var onekligen ord och inga visor. 1916 ansågs tobaksmisshuset huvudsakligen utbrett bland de »obemedlade klassernas» ungdom. På 1930-talet klagade man över att föräldrarna inte var solidariska beträffande rökförbud i skolorna. Inte heller idag är lärare, föräldrar och elever alltid överens om rökrutornas vara eller icke vara.

I slutet av 1600-talet var man bekymrad över att »så många skolpiltar vänja sig vid det förgiftiga morgonbrännvinet», och det var onekligen inget lämpligt sätt att börja dagen. I Naturlära utgiven av A. J. Berlin 1878 heter det »den som förtär starka drycker så, att han blir rusig, förnedrar sig under de oskäligen djuren» men »friskt svagdricka och öl äro goda drycker, i synnerhet under arbete» och »kaffe värmer för en kort tid men kan icke anses vara någon föda». Fr. o. m. 1892 stod undervisning i »rusgivande ämnen och dess verkningar» på schemat. 1910 ansåg man att »öl och vin få ej givas skolbarn. Sötsaker få ej säljas i skolan».

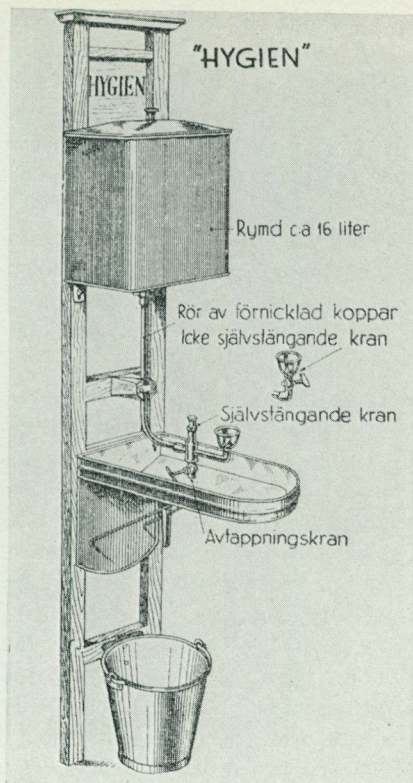
Förbudet mot försäljning av sötsaker berodde till stor del på att man misstänkte dem vara orsak till barnens dåliga tänder. Redan 1883 ville skolläkaren A. E. Goldkuhl inskränka på

ätandet av sötsaker, men »frestelser möta öfverallt, utbudna ända invid skolans dörrar». Det kunde nästan ha varit skrivet idag.

Tandvård

Ett gammalt ordspråk säger: »Den som tvättar sina tänder så ofta som sina händer får behålla sina tänder lika länge som sina händer.» Hygien har nog varit dålig både när det gäller händer och tänder, eftersom de dåliga tänderna hos skolbarnen varit en ständig källa till bekymmer. Vid sekelskiftet t. ex. var 3/4 av barnens tänder angripna av karies. Man försökte med gratis utdelning av tandborstar och uppmaning till daglig tandborstning, men tandborstarna fick nog oftast ligga oanvända. 1914 förekom i Mellersta Förstadsskolan i Malmö daglig tandborstning under lärarinnans ledning. Den försiggick på rasterna i ett särskilt tandborstningsrum som var försett med en rad vattenstrålar längs ena väggen. På så sätt ville man undvika smittorisen vid användning av glas. Av eleverna i denna skola hade 99,4 % karies, och endast hos ett fåtal kunde man märka något tecken till tandvård i hemmet. Skolan hade 1 500 elever. När förslag om tandvård i skolorna framfördes, fanns de som menade att den i så fall inte borde vara gratis, eftersom barnen då fick mer pengar över till sötsaker och biobesök!

Efter hand fick emellertid allt fler skolbarn tillgång till skoltandvård, men ännu på 1950-talet var det bl. a. av brist på tandläkare svårt att genomföra den för alla. Trots alla insatser i form av propaganda för bättre kost, tandborstning m. m. var skolbarnens

4. Bilden visar en
dricksautomat
som ansågs lämplig
för skolbruk. Ur
A.-B. Skrivrits
jubileumskatalog
1898—1938.

tänder fortfarande dåliga och ytterst få hade helt felfria tänder. Detta medförde att skoltandläkarna hade svårt att medhinna behandling av samtliga skolbarn. I syfte att åstadkomma en förbättring började man omkring 1960 att genom behandling med fluor i skolorna utöva en förebyggande tandvård. Den har med åren utökats alltmer och man når nu på detta sätt omkring 800 000 barn. Kariesfrekvensen har härigenom kunnat nedbringas i icke oväsentlig grad.

Dricksvatten

Tillgången på gott dricksvatten var tidigare ofta ett stort problem för skolorna. Enligt normalritningarna för

folkskolebyggnader 1878 skulle brunnarna som hörde till skolorna vara övertäckta. Dr Goldkuhl ville några år senare ha »i varje korridor minst en lämplig inrättning för lärjungarnes vattenbehov, liksom på hvarje kateder bör finnas vatten för läraren». Maten var ju ofta salt och törsten gjorde sig nog påmind. En rundfråga ett par decennier senare vittnade om att man inte fick vara bortskämd och dessutom mycket törstig, om man skulle hålla tillgodo med det dricksvatten som på sina håll fanns på landsbygden. Här några exempel: »Dricksvattnet nästan odrickbart till följd av brunnens läge vid kyrkogården, hvarifrån förpestade ångor kännas under heta sommarkvar» (Älvsborgs län). »Dricksvattnet måste hämtas från en källa, vid hvilken cirka 200 kreatur vattnas. Starkt sluttande väg till källan och otillräcklig öfverbyggnad göra, att vattnet vid slaskig väderlek är så bemängdt med orenlighet, att det är i hög grad vämjeligt och till utseendet liknande ölsoppa» (Södermanland). »Brunnen belägen intill tvättstuga och plats för svinslakt» (Västmanlands län).

1910 försökte man införa förbud att använda gemensam vattenbägare i skolorna för att hindra smittospridning. 1914 hade 9 % av skolorna vattenledning, 68 % brunn på tomten och 23 % utom tomten. De sanitära förhållandena lämnade fortfarande mycket övrigt att önska. »Djur och ohyggliga människor orena brunnen dagligen» (Kalmar län). 92 % av skolorna hade fortfarande gemensam mugg, skopa eller glas. Resten drack »ur händerna eller mössan» eller »ur kopparflaskans lock». Vattnet förva-

rades ännu 1917 i skolorna på landet ofta i hink med skopa. Dricksfontäner förekom ännu sparsamt.

Städning

Sedan gammalt var det barnens skyldighet att svara för eldning samt skurning och sopning av skolrummet. Ibland övervakade lärarna städningen och fick då »sin beskärda del av det i hög sky uppgjagade och fördärfbringande dammet». I lancasterskolorna övervakades städningen av monitörerna, som även skulle se till barnens hygien. Det är verkligen mänskligt om barnen efter en lång skoldag försökte slippa undan städningen så lindrigt som möjligt. Så som golven var beskaffade var skurningen förmodligen en ganska hopplös uppgift. I början av 1880-talet skrev en skolläkare: »Nu måste jag orda om en annan, mycket viktig skolhygienisk fråga, nämligen om den i skolorna rådande renligheten eller rättare orenligheten, ett af de mest tröstlösa kapitlen i hela skolhygien, hvilken ej ingifver någon hög föreställning om svenska folkets hyfsning. 1 222 lärare hafva redogjort härför och några på ett så hårresande sätt, att jag ryser af vämjelse blott jag tänker därpå.» Ibland tyckte man att det inte lönade sig att skura, eftersom det genast blev smutsigt igen. Ibland skurades skolrummet endast en eller annan gång om året. Det förekom även att läraren mot skäligen ersättning skulle städa. Om inte förr brukade dock skolrummet göras rent och pyntas före examensdagarna. Det bidrog till att göra dem till särskilda festdagar, som barnen länge mindes. De flitigaste kunde få böcker eller små penninggåvor.

Efterhand som skurgolven försvann och ersattes med linoleummattor, våtsopningen ersatte torrsopningen och särskild personal svarade för städningen, steg givetvis hygien markant. I våra dagar har heltäckande mattor även gjort sitt intåg i vissa skolor och borde rimligtvis åtminstone kunna bidra till att i någon mån dämpa oväsendet i klassrummen.

Sjukdomar

De långa skoldagarna i ohygieniska och kalla lokaler tillsammans med fatigdom och dålig kost gjorde att skolbarnen ofta var trötta och mycket utsatta för sjukdomar av olika slag. Bland de sjukdomar som långt fram i tiden frodades på grund av den dåliga hygien var tuberkulosen. Skolläkarna var väl medvetna om smittofaran, och i slutet av 1800-talet hette det bl. a. »Slutligen har med afseende på skolans renhållning uppmärksamheten på senaste tiden riktats åt ett alldeles särskilt håll: barnen böra noga tillhållas att aldrig spotta på golven. Detta icke blott af renlighetsskäl utan speciellt därför att det utspottade kan innehålla farliga smittoämnen, framför allt, i fall barnen äro lungsiktiga, tuberkelbaciller och dessa, intorkade och förvandlade till damm, komma upp i luften och kunna smitta friska barn. Därför måste i skolrum, afklädningsrum och korridorer lämpliga spottkoppar – Rörstrands senaste modell rekommenderas – finnas placerade och barnen befallas att alltid använda dessa.» 1910 konstaterades att »oseden att spotta, då man ej är sjuk eller lidande, är mycket utbredd i Sverige men kan nog motarbetas». Spottlådorna borde i allmänhet ej behöva

5. En klass från Jönköpings Västra Elementarläroverk för flickor har en vårdag 1905 fått ha gymnastiklektion i det fria.

finnas i skolsalar, men när det gäller tbc-sjuka rekommenderas dock sådana fyllda med sågspån på golvet eller bordet (!). I förstnämnda fall borde de vara så stora att man ej spottade bredvid!

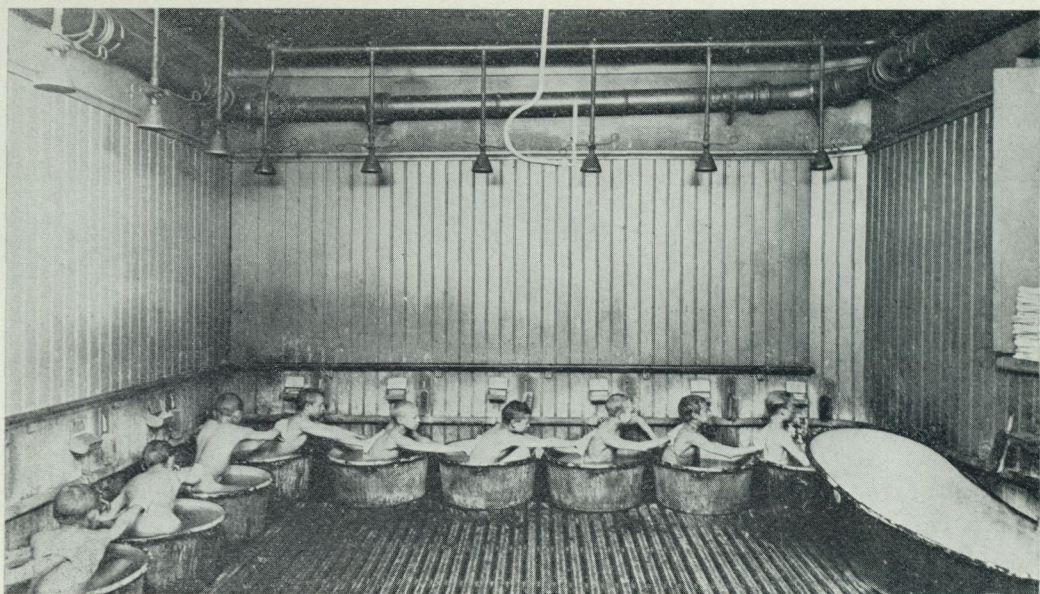
Övriga åkommor, som en mycket stor del av skolbarnen i äldre tid led av, var närsynthet, blodbrist, huvudvärk och hållningsfel. Belysningen i skolorna var, delvis av sparsamhets-skäl, ofta dålig, och barnen fick anstränga ögonen mycket. Även om det rekommenderades att fönsterytan skulle utgöra 15—20 % av golvytan, var det givetvis inte alltid så, och de barn som satt längst från fönstret eller lampan hade svårt att läsa eller skriva på griffeltavlan.

Gymnastik

Som motvikt mot det myckna stillasittandet i skolan insåg man tidigt nödvändigheten av ordnade kroppsövningar. 1832 fanns gymnastik vid

fem läroverk, men Ling hade redan tidigare haft gymnastikundervisning i Malmö. Den ovan nämnde Siljeström verkade i mitten av 1800-talet för att även folkskolorna skulle ha en »gymnastikapparat» på sin lekplats. I städerna, där sådana ofta saknades, fick gymnastiken då försiggå i klassrummet. Den fick tydligen inte bli alltför livlig, eftersom rörelserna skulle utföras »på sådant sätt, att damm så litet som möjligt uppröres». Ibland kunde gymnastiken inte äga rum, eftersom barnen, som brukade gå i träskor, inte hade råd att skaffa några gymnastikskor.

Ännu på 1870-talet diskuterade man, om gymnastik för flickor egentligen kunde anses anständigt. Om de skulle delta, borde de ha »en ledig och lämplig dräkt, som ej hindrar någon av kroppens rörelser. En vid blus, knäbyxor af trikåväfnad och lågklackade smärtningsskor äro här till de bäst ägnade». På 1920-talet rekommende-

6. Från skolbadets barndom. Elever i Nikolai folkskola i Stockholm hjälper varandra att skrubba ryggen. Foto 1907.

ras pojkarna att gymnastisera med bar överkropp, vilket bl. a. skulle motverka förkylningar. De skulle då också vänjas av med bruket att bära för många klädesplagg. Tre ansågs lagom i stället för de vanliga åtta. »I stället för livstykke bör en 5 cm gördel användas vari strumpebanden fästas.»

Trots att många skolor byggts sedan detta skrevs, har fortfarande inte alla elever tillgång till gymnastiksalar. Kravet på kroppsrörelse får kompenseras genom lek, sport och idrott av olika slag. Genom tillkomsten av allt fler simhallar finns goda möjligheter till simundervisning och träning även vintertid.

Bad

När det började bli vanligare med gymnastikundervisning, blev genom omklädningsproceduren barnens bristande hygien allt mer uppenbar, och allt fler krävde bad- eller duschmög-

ligheter i skolan. Under hela 1800-talet var det dåligt beställt med badningen i Sverige. »Den tid, då hela hushållet hvarje lördag tog sig ett uppfriskande, härdande bad, är så långt aflägsen, att det ej är värdt att påminna om denna hälsosamma sed» (1883).

I Stockholm började förste läraren S. Nilsson ordna skolbad i Nikolai församling 1891. Det rörde sig om ett ljumt halvbad med dusch. Vattnet uppvärmdes i en badkamin rymmande 670 l och fördelades till tio duschapparater. Under dessa stod längs med väggen lika många badbaljor som fylldes med ljumt vatten. »Barnen stiga uti baljorna, tvaga sig med tvål på framsidan af kroppen, gnida sig duktigt med badvantar, sedan vända de sig efter kommando om och borsta och tvätta hvarandra på ryggarne. Sedan tömma de baljorna genom en bottenventil och duscha sig derefter med den härför afmätta vattenmängden,

7. Så här kan ett modernt skolbad se ut. Simbassäng hör till. Foto från Storkyrkoskolan i Stockholm 1970.

som uppgår till omkring 13 liter . . . » Barnen fick bada en gång var tredje vecka. Flera skolor införde på 1890-talet skolbad, men många drog sig för kostnaderna. Lärarna märkte emellertid snart hur gynnsamt det invercade på luften i klassrummen. Läkarna å sin sida framhöll, att genom baden en del sjukdomar kunde upptäckas och att mödrarna blev mer intresserade av att hålla barnens kläder rena. I en liten notis från 1910 föreslogs att »en liten desinfektionsugn vid skolbadet kan vara bra». Man hoppades att med skolbadens hjälp »vårt folk snart åter skall bli badande såsom i gamla tider».

Enligt 1920 års normalritningar skulle badmöjligheter finnas i skolorna, »då flertalet barn icke har tillfälle till bad i hemmet». Vid den tiden fanns bad i de flesta folkskolorna i städerna, medan det var sämre på landsbygden. Ändå suckar en insända-

re i en tidning år 1922, att man kommer att minnas tjugonde århundradets första kvartssekel, då skolbarnen inte fick andra bad än dem skolan bestod.

Trots att de flesta nu har badrum hemma tycker barnen ändå att det är roligt att varannan vecka få bada skolbad. Så sker t. ex. i Storkyrkoskolans badhus i Stockholm. De får tvål och svamp och får låna handduk och badmössa. Efter tvättning, bad och dusch får de simma i den 5×12,5 m stora bassängen. Fr. o. m. klass 2 får de även simundervisning.

Skollovskolonier

I slutet av 1800-talet började man inse, att de stadsbarn som var trångbodda eller sjukliga borde beredas möjlighet att sommartid komma ut på landet. Även barn från bruks- och fabriksamhällen ansågs behöva detta. Så kom skollovskolonierna till, i början finansierade av kommunerna eller privata medel men efterhand statsunderstödda. De medel som inflöt genom anordnande av t. ex. Barnens Dag tillföll i stor utsträckning denna verksamhet. Många barn har även som feriebarn fått komma till landet.

Genom den allmänna standardhöjningen, ökade semestrar och bättre ekonomiska förhållanden överhuvudtaget började antalet skollovskolonier att minska. Under de sista årtiondena har skollovskolonierna minskat med ett par hundra, och varje år läggs ett antal sådana ner. Feriebarnverksamhet och badresor om sommaren fortsätter dock.

Som ett allmänt omdöme kan väl sägas att skolan alltid betytt mycket för en förbättring av barnens hälsa och hygien. Många av de impulser som de

fått i skolan har vidarebefordrats till hemmen, och på så sätt har lärarnas, skolläkarnas och skolsköterskornas strävanden kommit att få verkningar även utanför skolans gränser.

Litteratur:

Algbotsboda sockenbok. 1962.

Almqvist, E., Lärobok i skolhygien.

Sthlm. 1910.

Goldkuhl, A. E., Handledning i Skolhygien. 1883.

Herlitz, C. W., Skolhygienens historia. Sthlm. 1961.

Hygienisk Revy 1914 nr 3, 4; 1918 nr 6; 1919 nr 10; 1922 nr 5; 1923 nr 2, 3; 1940 nr 4.

Larje, Odd – Torell, Per, Fluor och tandhälsövård. Lärartidningen/Svensk Skoltidning 11/1970.

Nylin, G., Skolbarnshygien på landsbygden. Gbg. 1927.

Skolsocial handbok. Red. Ingvar Carlsson. Skolvärlden AB 1969.

Sveriges Allmänna Folkskollärareförenings Årsskrift 1894.

Wallis, C. m. fl., Skolhygien. 1899.

Årsböcker i svensk undervisningshistoria. Vol. 123. Sthlm 1969.

SUMMARY

School, health, and hygiene

It might seem strange that complaints about lack of hygiene can still be heard against the seemingly so modern and adequate schools of today. Compared to the conditions prevailing around the middle of the 19th century, the difference is immense. Hygiene from our point of view was then practically non-existing. The pupils spent too long school-days under very harsh discipline in cold and often dirty schoolrooms where the seats lacked backs and the lighting was inadequate. These circumstances in connection with poverty and insufficient food naturally influenced the children's health, and absence from school was frequent. People had long been aware of these shortcomings but only around the middle of the century was serious work done to improve the conditions.

The elementary-schools inspectors, active from 1861, and the school doctors worked energetically together on improving the hygiene in the schools and there-

by indirectly also in the homes. In some quarters, however, they met with a stubborn resistance both from local authorities and from parents who, not least on economic grounds, unwillingly accepted first the building of permanent school-houses, which was decreed in the Primary-Education Code of 1842, and then the, to their minds, unnecessarily expensive hygienic improvements.

In the 1890's the first school-baths came about and gradually the pupils, apart from better classrooms, got opportunity to consult doctors, dentists and school-nurses and to ask advice on mental hygiene, etc. The former school meal service to children of poor parents has turned into school dinners for all. The still existing deficiencies mainly consist of inadequate lavatories for the pupils, lack of shower-rooms in connection with the gymnasiums and lack of wash-rooms for washing one's hands and teeth-brushing.